

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

IRSTI / FTAXP / MPHTI: 03.00
<https://orcid.org/0009-0000-1281-515X>
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

¹Арыстанова Г.М.*, ²Алпысбес М.А.

¹PhD докторы, Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан
² тарих ғ.д., профессор. Л.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

**ЖАПОН САМУРАЙЛАРЫ МЕН ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ:
ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ
(МИЯМОТО МУСАСИДІҢ «БЕС САҚИНА» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ)**

*Автор – корреспондент: arystanova.gulghanys@gmail.com

Мақала «Қазақ тарихи қоғамы» Қоғамдық бірлестігінің «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аудару және ғылыми айналымға енгізу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28713777).

Түйін: Мақалада жапонтанушы Ердал Күчүкялчынның аудармасы бойынша XVII ғасырда өмір сүрген жапон самурайы Миямото Мусасидің «Бес сақина кітабы» (Книга пяти колец) еңбегіндегі тұжырымдар қарастырылады. Осы еңбектің негізінде самурайлар институты мен батырлар институтына тарихи-салыстырмалы талдау жасалады. Зерттеудің өзектілігі әр түрлі қоғамдық, тарихи-мәдени ортада қалыптасқан әскери сипаттағы әлеуметтік институттардың құрылымы, қызметі және тарихи рөлін салыстырмалы тұрғыдан зерделеудің маңыздылығымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – жапон самурайлары мен қазақ батырлары институтының қалыптасу ерекшеліктерін, қоғамдық орнын, олардың әскери қызметін, әлеуметтік мәртебесін, жауынгерлік дәстүрлері мен құндылықтар жүйесін зерттеу және талдау болып табылады. Зерттеу барысында тарихи - салыстырмалы әдіс, ғылыми талдау, герменевтикалық талдау, феноменологиялық ұстаным әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижесінде Жапония самурайлары мен Ұлы Дала батырлары әскери-іс, қоғамды қорғау мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінде әскери-әлеуметтік институттар ретінде елеуді рөл атқарғаны анықталды. Сонымен қатар олар әскери тәртіптің, жауынгерлік дәстүрлердің және әскери құндылықтар жүйесінің қалыптасуына ықпал етті. Алайда олардың әлеуметтік қызметтері, тарихи маңызы мен қоғамдық орны әр қоғамның өзіндік саяси және мәдени жағдайларына байланысты қалыптасып, бір-бірінен елеулі дәрежеде ерекшеленді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – жапон самурайлары институты мен қазақ батырлары институты арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау және тарихи-мәдени контекстегі қызмет ету ерекшеліктерін анықтаудан тұрады.

Кілт сөздер: Жапония, түркі әлемі, моңғол, самурай, батыр, әлеуметтік институттар, әскери дәстүр, қару-жарақ, этика, Миямото Мусаси

¹Арыстанова Г.М.*, ²Алпысбес М.А.

¹доктор PhD, МКТУ им.Х.А.Яссауи. Туркестан, Казахстан

²д.и.н., профессор. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева. Астана, Казахстан

**ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
ЯПОНСКИХ САМУРАЕВ И КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ
(НА ОСНОВЕ МЕМУАРА МИЯМОТО МУСАСИ «ПЯТЬ КОЛЕЦ»)**

*Автор – корреспондент: arystanova.gul Khanys@gmail.com

Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Общественного объединения «Казахское историческое общество» по теме «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот» (регистрационный номер: BR28713777).

Аннотация: В статье рассматриваются выводы произведения «Книга пяти колец» японского самурая Миямото Мусаси, жившего в XVII веке, в переводе японоведа Эрдала Кючюкяльчина. Данная работа основана на историко – сравнительном анализе института самураев и института героев. Актуальность исследования определяется важность и сравнительного изучения структуры, функции и исторической роли социальных институтов военного характера, развивавшихся в различных социальных, исторических и культурных условиях. Цель исследования – изучение и анализ особенностей формирования института японских самураев и казахских героев, их социального положения, военной службы, социального статуса, воинских традиции и системы ценностей. В исследовании использовались описательный метод, историко - сравнительный, герменевтический, феноменологический и культурологический методы. Результаты исследования показали, что японские самурай и герои Великой Степи сыграли значительную роль в качестве военно-социальных институтов в системе военного дела, защиты и безопасности общества. Они также внесли вклад в формирование военной дисциплины, воинских традиции и системы военных ценностей. Вместе с тем их социальные функции и историческое значение социальные место значительно различаются, формируясь специфическими политическими и культурными условиями каждого общества. Научная новизна исследования заключается в систематизированном выявлении сходств и различий между институтом японских самураев и институтом казахских батыров, а также в определении особенностей их функционирования в соответствующих историко – культурных контекстах.

Ключевые слова: Япония, тюрский мир, монгол, самурай, батыр, социальные институты, военная традиция, вооружение, этика, Миямото Мусаси

¹Arystanova G.M.*, ²Alpysbes M.A.

¹Doctor PhD, H.A.Yassauy IKTU. PhD, H.A.Turkestan, Kazakhstan

²Doctor of Historical Sciences, Professor. L.N.Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

**HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS
OF JAPANESE SAMURAI AND THE KAZAKH'S BATYRS
(BASED ON MIYAMOTO MUSASHI'S MEMOIR «FIVE RINGS»)**

*Correspondent author: arystanova.gul Khanys@gmail.com

This article was prepared within the framework of implementation of the project of program – targeted financing of the Public Association «Kazakh Historical Society».

The project is titled «New sources on the history and geography of Kazakhstan: analysis, translation and introduction into scientific circulation» (registration number: BR28713777).

Abstract: The article examines the conclusions of the work “The Book of Five Rings” by the Japanese samurai Miyamoto Musashi, who lived in the 17th century, as translated by Japanologist Erdal Kucukyalcin. This academic issue is based on historical and comparative analysis of the institution of heroes. The relevance of the study is determined by the importance of a comparative study of the structure, function and historical role of social institutions of a military nature that have developed in different social, historical and cultural environments. The purpose of the study is to analyze the features of the formation of the institution of Japanese samurai and Kazakh heroes, their social position, their military service, social status, martial traditions and value system. The research used descriptive method, historical-comparative, hermeneutic, phenomenological and cultural studies methods. The research result revealed that Japanese samurai and heroes of the Great Steppe played a significant role as military and social institutions in the system of military affairs, protection and security of society. They also contributed to the formation of military discipline, martial traditions and system of military values. However, their social place functions, historical significance, and social place differ significantly from one another, shaped by the specific political and cultural conditions of each society.

Keywords: Japan, Turkic world, mongol, samurai, batyr, social institutions, military tradition, weapons, ethics, Miyamoto Mushashi

Кіріспе

Самурайлар жапон қоғамында жауынгерлік қызметтегі ерекше әлеуметтік топ болған. Олар император мен сёгундарға қызмет ететін болған. Даму тарихы барысында самурайлар өзіне тән әскери мәдениетті қалыптастырды. Самурайлар жайлы күні бүгінге дейін жазылған кітаптар мен ғылыми еңбектер көп болғанымен, бұл мақалада самурайлар туралы түсінікті әлде-қайда толық ашу үшін түрік жапонтанушы ғалымы Ердал Күчүкялчинның жапон тілінен түрікшеге аударған Миамото Мусасидің «Бес сақина» [1, 191] кітабы негізгі деректік материал ретінде пайдаланылды. Аталмыш еңбек XVII ғасырдың самурайы Миамото Мусасидың (1584-1645 жж. өмір сүрген) өз басынан өткізген соғыс тәжірибесі, көптеген жекпе-жекпен жинақтаған тәлімін хаттаған. Жазған еңбегі кейінгі самурайларды оқыту үшін дәрістер ретінде өзінің өсиеттері мен пайдалы нұсқаулық ретінде жазған қолжазба.

Бұл еңбектің ерекшелігі, және негізгі дереккөз ретінде алу себебі, Миамото Мусаси самурай тұлғасын тек қана соғыс өнері тұрғысынан қарастырмағаны. Жазба өзегі – оның самурайға тән мінез, рухани толысу, ақыл-парасаты, жинақтаған жеке тәжірибесі тұрғысынан да қарастырғаны. Миамото Мусасидің еңбегінде самурайлардың жалпы тарихи қалыптасуы, олардың саяси- әскери билікте болған кезеңдері, самурай мектептері туралы айтылады. Самурайға лайық көзқарас пен қызметі, және үстіне киетін әскери киімі, сауыты мен қару-жарағы, арнайы әскери өнері туралы мәліметтер келтірілген. Самурайлардың әскери өнер дәстүрі мен рәсімдері, соғыс және шайқас ұстанымдары мен қағидаттары жайында жан-жақты материал берілген. Сонымен қатар, сол кездегі жапон қоғамындағы әулеттік және тайпалық жіктелуі, болған жекпе-жектері, әскери шендері мен лауазымдары немесе олардың ажал мен өлімге деген көзқарасы туралы түсініктері, және *бусидо* сияқты ар-намыс кодексті кеңінен баяндаған.

Мұнан басқа «Азаттыққа апаратын жол» аясында 21 (жиырма бір) қағида мен «Соғыс өнерінің 35 (отыз бес) қағидасын көрсеткен. Бұл еңбекті тарихи дереккөз ретінде пайдалана отырып, XVII ғасырдағы екі елдегі жағдайды білуге, тарихи- мәдени талдау арқылы самурай мен қазақ батырларының бейнесіне тән ортақ сипаттары мен жеке ерекшеліктерін анықтауға

болады.

Еңбектің «Бес сақина» деп аталуының себебі: қолжазба мазмұны жағынан бес бөлімнен тұрады. Олар жер, су, от, жел мен бос кеңістік сияқты басты бес элементтің атауына қатысты аталған. Бұл құрылым жапон халқының дәстүрлі дүниетанымына сәйкес бес элементпен байланысты. Яғни жер – іргетас пен тұрақтылық, су – қозғалыс пен икемділік, от – қуат пен қактығыс, жел – өз ілім мектебі мен басқа мектептерді салыстыруды білдірсе, бос кеңістік - терең түсінік пен шынайы Жолға жетуді білдіреді. Әскери өнерді тек қылышпен шабу техникасы ғана емес, самурайдың білім алуынан бастап тәжірибе жинауына, әлеуметтік орта мен тұлғалық жағдайға бейімделуі.

Асылында, оның еңбегінде «Жер кітабы» әскери өнер жолының мәнін баяндаса, Миамото Мусасидің «Су кітабы» біртұтас ілім мектебі туралы сипаттайды. «От кітабы» ұрыс жүргізу өнерін сипаттаса, «Жел кітабы» әскери өнердің басқа самурай мектептерінің дәстүрлері мен жеке ерекшеліктерін қарастырады. Ал «Бос кеңістік кітабы» самурай үшін табиғатпен үйлесімділік және әскери жолының мәнін сипаттайды. Осы бес қасиет қаһарманның сыртқы жауынгерлік қабілетінен ішкі кемелдігіне дейінгі жолын сипаттайтын символдық жүйе ретінде берілген. Қазақ батырының бойында да әрқашан туған ел мен туған жерге деген адалдық пен тұрақтылық маңызды болған. Миамото Мусаси мұны «жер» элементі ретінде көрсеткен. Алпамыс батыр жырында да:

Халықтың қамын ойлаған,

Байтақ елін қорғаған,

Басына ерлік орнаған

Қайраты асқан өңді адам, дейді [2, 317].

Дәл сол сияқты тапқырлық, айла мен икемділік – су киесі, оттай жалын, қайсар мінез, жауынгерлік – от киесі, қарсыласын тану – жел киесі, сабыр, ақыл, парасат пен рухани кемелдік қасиеттері батырдың бойынан табылады.

Ертеде ежелгі түркі тайпалары табиғат құбылыстары мен жаратылыстағы *көкті, жерді, суды, от* пен *ағашты* қастерлеген. Оларды қасиетті бес киелі ұлы күш санаған. Әсіресе, көк аспанды Тәңір түсінігімен сабақтастырғаны белгілі. Орта Азияда ислам діні орныққанға дейін түркілердің рухани мәдениетінде тәңірлік дүниетаным маңызды орын алды [3]. Мусасидің еңбегінде де осындай бес элемент қағидасын түсіндіретін символикалық құрылым моделін қолданып, ұғымдарды жауынгерлік өнер ретінде көрсететін метафоралық құрал ретінде пайдаланған. Түркілерде мұны киелі күш, батырлық қасиет космологиялық және сакралды түсініктермен байланыстырылған. Бірақ Миамото Мусаси қолданған жер, су, от, жел мен бос кеңістік жүйесі ежелгі түріктердің көк, жер, су, от пен ағаш жүйесінің түсінігіне тікелей баламасы емес. Мысалы: «жел» ұғымы тікелей мағынада емес, метафора ретінде, ал «бос кеңістік» білім мен дағдыны меңгеруде қалыптасатын дұрыс жолды тану күйі, даналық санатта қолданған. Тамашасы, бес саны екі түрлі мәдениетте де әлемді тану, жүйелеу моделі ретінде қолдануы ұқсас келеді.

Еңбектің басқа тілге аударылуы мен зерттелуі: мақалада тек еңбектің желісімен ғана салыстыру жүргізу, талдау жасау үшін, немесе соған қатысты өзге зерттеулердің деректері, тұжырымдары келтірілді. Жапон самурайы Миамото Мусасидің «Бес сақина» кітабы ағылшын, түрік, орыс, поляк, неміс, француз сияқты көптеген тілге аударылған. Кейбір аудармашылар бұл еңбектің қолжазбадан тікелей аударуына байланысты, ескі жапон тілі мен жазуында қолданған ұғымдардың мағынасын буддалық дүниетаным мен конфуцийлік ілімге тән түсініктерді өзіне тән әскери ұғымына қатысты, өздерінің мәдениетіне сай қабылдаған. Сондықтан әр түрлі аудармашының өз өркениеті, ұлтының мәдениеті мен менталитеті, және тақырыпты жеке қабылдауына байланысты айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Соған байланысты бұл мақалада түрік тілі, орыс және ағылшын тіліне аударылған еңбектеріне де сәйкесінше талдау жасауға келеді. Төменде берілген еңбектерді зерттеу барысында сол ерекшеліктерге назар аударылды. Мысалы: 1997 жыл А. Мищенко жапон

тілінен аудармасында стратегия мен жауынгерлік тәжірибеге көбірек көңіл бөлген. 2002 жылы В.Малявкин ескі жапон тілінен орыс тіліне аударғанда оның тарихи – философиялық аспектілерін сақтаған. 2012 жылы Е.Мирошниченко ағылшын тіліндегі интерпретацияны сол қалпында орыс тілінде жеткізген. 2016 жылы И.Мизина жасаған аудармасында дәстүрлі жапондық ұғымдарды көбірек талқылаған. Сондықтан бұл еңбектің орыс тіліне аударылған әр түрлі нұсқаларының өзі бір қалыпты емес. 2006 жылы Стивен Ф. Кауфманның жапон тілінен ағылшын тіліне аударған нұсқасы бар. 1974 жылы ағылшын тіліне В. Харрис Мусасиді самурай мәдениетінің өкілі әрі тарихи тұлға ретінде көрсетуімен құнды. Әсіресе М. Мусасидің өмір сүрген кезеңіндегі тарихи жағдай, саяси жүйе, Зен буддизмі және самурай өнерінің байланысымен қоса қылыш мәдениеті жайлы кеңінен мәлімет берген.

1993 жылы Т.Клиридің еңбегінде негізгі акценті Зен, Тао мен жауынгерлік дәстүр контексті жайында болса, 1994 жылы Стивен Кауфман Мусасидің 21 қағидасын практикалық тұрғыдан түсіндіріп, жекпе-жек өнерінің тәжірибесі жағын кеңірек айтқан. Алайда 2004 жыл Кенджи Токицу «Миамото Мусаси: оның өмірі мен еңбектері» аударма еңбегінде өте маңызды пайымдар келтірген. Өйткені ол қолжазбаны тек қана аударып қана қоймай, оның жазбаларын самурайдың моральдық ұстанымдары, стратегиялық контексте талдаған.

Қазақ зерттеушілері ішінен шыққан Шарафат Жылқыбаева «Қызыл қақпаның құпиясы» еңбегінде самурай ұғымына жақсы талдау жасап берген. Бұл еңбекте қазақ батырлары туралы жазылмағанмен, самурай мен жалпы жауынгер бейнесін, ар-намыс түсінігін, олардың қоғамдағы орнын салыстыруға мүмкіндік береді. Соңғы уақытта батырлық өнер, жауынгерлік дәстүр туралы тарихи-мәдени салыстырмалы зерттеу ерекше өзекті бола бастады. Әсіресе әр түрлі мәдениеттерде қалыптасқан ар-намыс қағидаттары, әскери этиканың әлеуметтік институттардың және мәдени кодекстердің әр түрлі нысандарын салыстыруға аса қызығушылық тудыруда. Осыған байланысты самурай мен батырлардың құбылыстары жауынгер мәдениетінің бірегей, бірақ салыстырмалы үлгілерін көрсетеді дей келе әскер дәстүрлерінің тек жеке жағдайларда ғана емес, сонымен қатар жалпы адамзаттың көптеген аймақтары мен мәдениеттері үшін белгілі бір ұқсастықтары мен параллельдері бар деген тұжырым ұсынамыз.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Әскери дәстүрдің жеке бір халық үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы әлемнің көптеген аймақтары мен адамзат мәдениеттері үшін белгілі бір ортақ ұқсастықтары болуы анық нәрсе. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи - салыстырмалы әдіс, ғылыми талдау, герменевтикалық талдау, феноменологиялық талдау әдістері құрайды. Тарихи және герменевтикалық әдістер мәтіннің ашық және жасырын мағынасын, және дүниетанымдық контексттерін ашуға, түсіндіруге жол ашады. Зерттеуге алынған самурай болған Миамото Мусасидің еңбегінде кездесетін маңызды ұғымдар мен идеяларды XVII ғасырдағы Жапонияның тарихи-мәдени ұстынында түсіндіруге, самурайлық орта, конфуцийлік ілім, әскери дәстүр, буддизммен бірге, автордың жеке тәжірибесі арқылы түсінуге, мәселе ашуға мүмкіндік береді. Феноменологиялық әдіс арқылы жауынгерлік дүниетанымын, өзін-өзі жетілдіру ұғымдарын сол дәуірдің ішкі тәрбиесі тұрғысынан зерделеуге болады.

«Самурай», немесе «сабурай» (saburay) сөзі «қызметтегі» деген мәннен шыққан термин. Бұл жапон әскерінің сыныбына берілген ат. Бір жағынан батылдықтың, ерліктің, адалдық, арлылық пен абыройдың белгісі [4,175]. Орыс тілі орфографиялық сөздігінде «самурай» ұғымы Жапонияда әскери-феодалдық сословие, сонымен қатар, игі жақсылар ортасының кеменгерлері («в феодальной Японии: член военно-феодалного сословия, а также его светской верхушки») деп түсіндірілген [5,1744].

Ал қазақ тіліндегі «батыр» термині «баһадүр» сөзінен шыққан жауынгер және әскери жорықтарда ерекше жеке ерліктер көрсеткен ер жүрек қаһарман адамдарға берілетін құрметті

атақ болған [5, 48]. О. Сүлейменовтың «АЗия» еңбегінде «батыр» термині «буйтур», «ботур», «багатур» деп талдай келе, «буйтур» сөзіне «бай-тағы», «жабайы» дегенді білдіреді делінген. Ал «тур» термині «өгіз», «бұқа» деген мағынада айтылған, осы екі сөз қосылып «айбынды», «күшті», «бұқадай күшті» дегенді білдіреді» деп дәлелді тұжырым жасағанын Т. Нурғазина *Қазақ қоғамындағы батырлар институтының маңызы, XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ және жоңғар хандықтарының қарым- қатынасы* мақаласында еске түсірген.

Профессор Рабиға Сыздық пен Мәмбет Қойгелдиев «баһадур» тұлғасын 1. «батыр», «жүректі адам», 2. «сол батырға берілген атақ» деп жазған. Бұл термин түркі моңғол халықтарында көптеп қолданылады. Әсіресе моңғол билігі тұсында феодалдық қоғамдағы әкери иерархияның титулы болғаны тағы бар [6, 78]. Яғни, бұл термин әлеуметтік мәртебе, мәдени нышан және тарихи жад элементі ретінде қызмет етеді. «Батыр» терминін әлеуметтік – мәдени санат ретінде қарастырғанда, қазақ фольклоры мен ауызша және жазбаша дереккөздерін талдау «батыр» терминінің тек жауынгерді екенін білдіру ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі қоғамның құндылықтар жүйесін, әлеуметтік иерархиясын, символикалық көріністерін көрсететін күрделі әлеуметтік - мәдени санат ретінде де қызмет ететінін көрсетеді.

Асылында, батыр ұғымы, әлді, күш көрсетуші, айқаста тізесін батыратын, қарсыласын жер жастандыратын ерекше жауынгер тұлғаны айтатын болған деп білеміз. Батырлардың пайда болу кезеңін жазбаша дерек бойынша Көктүрік кезеңі деп көрсеткенмен, олардың шығу негізі тым әріде, сонау прото қазақ қауымдары ретінде есептелетін, жылқы шаруашылығын алғашқы болып игерген, дамытқан, энеолиттік және қола кезеңінен келе жатқан ертедегі арий, хьон, мық, ас, тур сияқты қауымдардың ұрпақтары болып келетін сақа-скифтік жұртшылық, олардың ұрпақтары ертедегі ғұн, үйсін, қаңлылар, солардың ер жүрек батырларының әскери өнерінен бастау алады. Ертедегі батырларды алып деп атаған.

Ертедегі батырларды алып деп атаған. Мысалы: Алып Ер Тоңға немесе шежіредегі Мүйізді Сүлім Алып. Алып ұғымы алпамсадай батыр дегенді білдіреді. Алпамыс сөзінің алдында да алып термині қолданылғанын көреміз. Бұл жердегі алып сөзінің өзі ерте дәуірдегі күш иелерінің атына қойылған. Алпамса денелі деген мағынада. Ең ерте дәуірдегі ең бірінші көрсеткіші олардың дене бітімінің зор болуы. Жалпы батырда «батыр» қорғаушы» типі қалыптасқан. Самурайлар сияқты батырлар да ел басқару (Абылай баһадүр хан, Әбілқайыр хан), елші (Бөгенбай батыр, Есет батыр), мемлекетті сақтауда, дұшпанның агрессиялық саясатынан қорғануда, елді ыдыратпай бірлігін сақтауда ролі жоғары болды. Түркі-моңғол халықтарында кездесетін «жасақ» терминінің мәні мен маңызы жоғары. Ол термин кәдімгідей жасау сөзінен шыққан, яғни құру, жасақтау. Кейбір атақты жаужүрек батырлардың жасақтары саны жағынан он мың қолдан асқанын жыр дастандардан да көре аламыз.

Негізі императорды қорғайтын күзетілер «сёгун» әулетінен шыққан даймёлар (daimyo), яғни феодалдық билеуші, және оларға қызмет ететін самурай әулетінен құралатын. Ал сёгун болудың негізгі шарттарының бірі императордың әулетіне туыстығы жағынан жақын туыс, немесе алыс туыс болуы. Осы орайда, «сёгун» термині туралы кейбір зерттеушілердің пікірінше, аталмыш ұғымның қалыптасуына ғұндардың «сағұн» титулы белгілі бір деңгейде ықпал етуі мүмкін деген болжам бар. Мұны жапонтанушы Дүйсенәлі Әбіләшұлы да жоққа шығармайды. Мысалы: түріктің Баласағұн аты балық<қала және сағұн <билеуші демек. Балықсағұн <Баласағұн «билеушінің қаласы», «мемлекет астанасы» атауымен байланысты. Баласағұнның этимологиясы Махмұт Қашқаридың еңбегінен Баласағұн қаласының аталуының этимологиясынан анықталды. «Сағұн» Қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап. Түрік тәуіптеріне «Ата сағұн» деген [7, 462]. Түрік кезеңінде батырды «алып» деп атаған. Қыпшақтың шежіресінде тарихта болған түп атасы әйгілі Мүйізді Сүлім алыштан таратылады. Яғни, түріктердің Жапонияны Жабарку деп атағанына қарай олардың өзара тығыз байланыстары ертеден болған. Осылайша Сёгун ұғымы да жапон тілінде «билеуші» мағынасын береді.

Әрбір қоғам әскери қызметті қажет етеді, әсіресе мемлекеттік құрылымын құрған билеуші әулет міндетті түрде сондай әскери әлеуметтік топтарды ұйымдастырады. Мысалы, түрік қағанаты кезінде «қырғыз» сөзі әскери ұйым аты болған. Шыңғыс қағанның тұсында оларды «кешіктен», «нойан» деп атаған, ал қазақ хандары уақытында «қарауыл», «төлеңгіт» деген атаулары қолданылды. Алаш серкелері Алаш әскері, халық милициясын құрғаны белгілі. Қазіргі Қазақстанда ұлттық күзет қызметі және мемлекеттің ұлттық ұлан әскери қызмет құрылымы өз жұмысын атқаруда. Бүгін қолданып жүрген еуропаша әскер шен атаулары қатарындағы бас қолбасшы, генерал, полковник, майор әскери лауазымдардың ұғымдары түркі-моңғол халықтары хан, тархан, тайшы, батыр, түменбасы, мыңбасы, жүзбасы, нойан деп атаған.

Ердал Күчүкялчынның аудармасында Мусаси самурайдың қандай да бір билеушінің жанында қызмет етуі үшін өз мектебіндегі барлық шарттарды орындап, 18-20 жасында «генпуку» (genpuku) рәсімінде қылыш асынып, жекпе-жекке түсе білуін толық меңгеруі шарт екендігін, тіпті қызметте жүрген самурайлар киім кию, құрал-сайман ұстауды тек қана сәгун әулеті тарапынан шығарылған әмірге сәйкес әрекет етті. Сондай-ақ, самурайдың үйленіп, әйел алу тәртібі де болды. Алайда «қылыш асыну» рәсіміне 1876 жылы қоғамдық орындарда тыйым салынды. Ал қазақ батырлары жер шолу, жорыққа аттануда, қару-жарақ сайлауы, киім киюі, құрал-сайман ұстауында да өзіндік бір ерекшеліктері болғаны белгілі. Мысалы, қазақ шежіресі мәліметтері бойынша, Абылай хан әскери жорыққа шығар алдында батырларына қанша абылайша, қос алып жүруді, қанша арқан, найза, күрзі құралдарын дайындауды жарлық етіп отырғаны айтылады.

«Бабалар сөзі» топтамасындағы эпикалық дереккөзі батыр бейнесіне байланысты айқын семантикалық және символикалық мағыналардың байлығын көрсететін «Бабалар сөзі: Жүзтомдық» аңыздар тарихи аңыздар еңбегінің 80. мен 87. томдарын қарастырып, «батыр» терминінің алдына қойылған аттарға мән бердік. Мысалы: «батыр» термині 87. томда 2017 (екі мың он жеті) жерде кездесуде. Аталған еңбекке сәйкес төменде қазақ батырларының тарихи мәдени типологиясын бес негізгі өлшемге топтастырылды:

Тарихи – әлеуметтік мәртебесіне қарай (батыр, ру басы батыр, ханның батыры);

Әскери қызметі мен ерлік сипатына қарай: (қол бастаған батыр, елубасы сипатындағы батыр);

Әлеуметтік – генеалогиялық және кеңістіктік негізіне қарай: ру-тайпаға қатысты аймақтық батырлар, мысалы, уақ, қоңырат батыры;

Жеке тұлғалық – көркем бейнесіне қарай: тұлғалы батыр, аңғал батыр);

Мәдени-символдық қызметіне қарай: эпостық батыр кейіпкер Қобыланды батыр, ел қорғаны, халық батыры [8,432]. Әсіресе «жеке батыр» термині батырдың тек қана сандық көрсеткішін білдірмейді. Жаужүрек батырдың қауіп-қатерге қарамастан жалғыз өзі жауға қарсы шауған жеке дара тұлғаның моделін білдіреді. Ғ. Меңлібаев «Жеке батыр, «қара берен батыр» мен «қамал бұзған батыр» атауларына нақты анықтама берген. «Ер Тарғын, Алпамыс сияқты қауіп қатерді елемей, жауына жалғыз шапқан батырларды «жеке батыр», «шайқаста өте ауыр жараланса да шайқаста өте ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамағандарға «қара батыр», талай рет жаудың қақпасын бұзған ерлерге «қамал бұзған қас батыр» анықтамасы берілген дерек негізінде верификацияланды [9,37].

Сол сияқты бірнеше ұрпақ бойы ел жадында қалып, аса жоғары ер жүректілігімен ерекшеленген батырға «қара берен батыр» дейді. Мұқтар Мағауинуің бұл терминді «Аласапыран» дәл осы мағынада қолданғанын көреміз: «... Кеше ғана қазақ жұртының оққағар *қара берені* болған Жалым сұлтанның ұлы Тұрсын бар» [10].

Мұнан басқа жалпыланған санаттарда (даңқты батыр); батырдың мінезін, мықтылығын, аңқайлығын көрсету мақсатында (аңғал батыр, көзсіз батыр, мықты батыр, шын батыр, қанқұйлы батыр, қол бастаған батыр, атақты батыр, «он сан Орта жүзге ұран болған Ер-Олжабай», «хан-батыр Қабанбай», «қарт Бөгенбай батыр», «адам жеңбес батыр», түгел батыр

(соғысқа қатысқан кісінің барлығының батыр болуы мағынасында), халықтың батыры, даңқты батыр, бетке ұстаған батыр, киелі, айлакер, әбжіл де жүректі батыр, әруақты батыр, қол бастаған батыр, т.б. болуы ерекше қызықты. Батырларға тән бұл эпитеттік аталымдар батырлардың әскери ерлігі туралы ұжымдық түсініктердің қалыптасқанын көрсетеді. Осы халде «батыр» термині көп қабатты номинативті жүйе ретінде әрекет етіп, тек жеке қасиеттерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік функциялар мен мәдени мағыналарды қамтиды. Аттары ұмытылған батырларды жүздік батыр, елулік батыр, отыздық батыр деп атағанын да айта кеткіміз келеді.

Алайда самурайларды «батыр» сияқты еркін атрибуттармен жіктеуге келмейді. Оларда қатаң түрде институционалданған сынып (сословие) болған. Самурайлардың классификациясын әдеуметтік тарихи негізде беруге болады «Самурай» лауазымының сипаттама белгілеріне ие болуы қазақ батырынан ерекшелігі, бұл сипаттамалар негізінен институционалдық және дәреже мен мәртебеге байланысты. Самурайларды төмендегі негізгі сипаттамаларға сәйкес жіктеуге болады:

- *әлеуметтік – саяси байланысы, вассал болуы* (сегун, даймё немесе басқа феодалдық билеушілерге қызмет ететін самурайлар);

- *иерархиядағы дәрежесі, лауазымына қарай* (жоғары дворяндар, билеушіге жақын адамдар, қарапайым вассалдар);

- *қызмет түрі, функциясына орай* (әскери әкімші, күзетші, жауынгер);

- *тайлық немесе қандай да бір мектепке жатуы* (рулық сәйкестік әлеуметтік ұйымдасудағы негізгі фактор ретінде);

- *автономия дәрежесі ретіне* (ронин - қожайынсыз самурайлар);

- *әскери және мәдени дайындық деңгейіне қарай* (жауынгерлік өнерді жетік меңгеру; мектептер мен дәстүрлерге қатысу);

- *идеологиялық және этикалық бағыт бойынша* (бусидо нормаларын ұстану, ар-намыс кодексін түсіндіру);

- *тарихи кезең бойынша* (ерте, классикалық және кейінгі феодалдық самурайлар);

- *мәдени көрініс бойынша* (тарихи самурайлар мен олардың әдебиет пен өнердегі бейнесі);

Осылайша самурайлардың атрибутивтік сипаттамаларының жүйесі мен қатар олардың феодалдық қоғамның әлеуметтік құрылымындағы орны мен әскери ұйымның институционалды нысандарын да көруге болады. Самурай мен қазақ батырларын жауынгер идеологиясының тасымалдаушылары мен саяси билік құралдары ретінде қызмет ететін функционалдық тұрғыдан салыстырмалы тұлғалар ретінде қарастыруға болады. Белгілі бір мағынада екеуін де билеуші құрылымдардың «қарулы тірегі» ретінде қызмет етті, әлеуметтік тәртіпті қорғауды, сақтауды қамтамасыз етті.

Олардың әлеуметтік қызметінде де ортақ белгілерді байқауға болады. Самурайлар да батырлар да қоғамның қорғаушылары және ұжымдық қауіпсіздіктің нысандары ретінде қызмет еткен. Екі дәстүрде де болашақ жауынгерді тәрбиелеу ерте жастан басталып, тұрақты этикалық нормаларды қалыптастыруға негізделген. Жапон мәдениетінде бұл үдеріс бусидо кодексі аясында жүзеге асса, қазақ қоғамында батырлық, ерлік пен адалдық сияқты құндылықтар жүйесі арқылы қалыптасқан. Онда жауынгер табына мүшелік ру ішінде бекітіліп, қызмет иерархиясы арқылы берілген. Самурай мен батыр арасындағы айырмашылық тиісті қоғамдардың әлеуметтік-саяси ұйымның ерекшеліктерімен анықталған.

Ал қазақта фольклорында «бата беру», «бата» термині маңызды. Қазақта «Баталыға бақ қонар» деген сөз бар. Пәленшенің бата алуға барғанда естіген сөзі екен деген сөздер көптеп кездеседі. Бата бергенде баталар ұзақ болмайды, керісінше қысқа, мағыналы нақыл сөзден тұрады. Бата беру, бата алу қалыптасқан институт, мектеп саналады. Қазақтарда пір мәселесі маңызды.

Жапон самурайларында мектептер мен еколдардың маңызы зор. Көбінесе самурайлар белгілі бір мектепке мүше болады. Мысалы: Миамото Мусаси (1584-1645) «Нитеничи руй» (Nitenichi - гуй) қылыш эколының мүшесі. Дегенмен өмірінің соңына қарай айналасына өте

көп ізбасарлар мен шәкірттер жиналған. Уақыт өте дамып «Екі әлем бір» мағынасын беретін «Нитеничи руй» (Niten Ichi - гуи) атымен жалғасатын соғыс өнері еколының фундаментін салған. Бұл мектептің өкілдерінің беліне тағып жүрген екі қылышты «өлім» және «өмірмен» байланыстырады. Яғни, белінде ұзын қылыш (katana) мен қысқа қылыш (wakizashi) тасыған.

Бұл қылыштардың ескі атаулары: тачи және катана. Отачи рәсімі осы жерден келеді. Бұл қылыштар бір жағынан статус, еркектік символы ретінде де белге сән берген. Ол өзінің соғыс өнері мен көшбасшылық туралы жазылған «Бес шеңбер кітабында» өзімен жекпе жекте қаза тапқан самурайлардың қай мектептен екендігін, мектептердің, әдістерінің, қарулары мен әдістерінің ерекшеліктерін тәптіштеп жазған. Миамото Мусасидің еңбегіне талдау жасауда самурайлар өмірінде бірнеше мектептің өкілі болатынын еңбектен көруге болады. Мысалы: Тсужиказе Тенма Yagyu Shinkage - гуи еколының өкілі, Yagyu әулетінің мүшесі, қылыш ұстасы. Алдымен әкесінен Kashima Shintō – гуи стилін, кейіннен 1621 ден бастап Shinkage - гуи стилін қабылдаған.

Ал XVIII ғасырдағы қазақ қоғамында батырлар институты бірнеше сатыдан өткен. Атап айтқанда рулық құрылыс кезінде ру, тайпалардың әскербасы, көсемі болған. Қауымдық дәуірде олар да қоғамның ақсүйектер табымен теңесе бастаған. Мысалы, Жәнібек тархан, Малайсары тархандар, жоғары дәрежедегі тархан атағындағы батырлар болған. XVII-XVIII ғасыр батырлар институтының гүлденген уақыты. Бұл кезеңде қазақ-жоңғар қатынастары, одан кейін ұлт-азаттық көтерілістің етек алуы. Бұл кезеңде батырлар ішкі және сыртқы саяси факторлардың ықпалымен әлеуметтік саяси топ дәрежесіне дейін көтеріліп, қалыптасу, күшею факторларын басынан өткерді. Ал Ресейдің құрамына кірген соң ол кезеңге дейінгі рухты батыр термині өз салмағын, мәнін жоғалта бастағаны көрінеді [11, 80].

Тәжірибелік бөлім

Жапонтанушы Карл Фрайд XII-XIV ғасырлардағы самурай әскери табының қалыптасуын революциялық емес, эволюциялық процесс ретінде қарастырғаны белгілі. Самурай иерархиясы әсіресе, 1185-1600 жылдар арасында үстемдік құрады. Оның өзі бірнеше кезеңнен тұрады.

- 1) самурайлардың қалыптасуы (IX-X ғасыр);
- 2) Камакура сёгунатында (1185-1333 ж.) алғашқы сёгунаттың негізі қаланып, самурайларға жоғарғы мәртебе берілген, қоғамдағы рөлінің ең нығайған кезеңі. Бұл кезеңде қылышты самурай емес, атты садақшы болғанын ескеру керек.
- 3) Муромачи мен Эдо кезеңінде (1336-1868) самурайлар әскери дағдыларын жетілдірген шарықтаған кезеңі;
- 4) самурайлардың дәстүрлі рөлінің жоғала бастаған кезеңі Самурайлардың дағдарыс кезеңі деп аталды. Аталмыш реформа 1658-1912 жылдар арасында орын алды. Бұл реставрацияның ең баста мақсатының бірі елді индустриализациялау, әлемдік аренада Жапонияны алпауыт мемлекетке айналдыру болды. Самурай әскерлерінің орнына императорлық армия құрылған соң 1870 жылдың аяғында Мэйдзи реформасымен самурай жүйесі жойылған [12, 234].

Самурай әскерлерінің орнына императорлық армия құрылған соң 1870 жылдың аяғында Мэйдзи реформасымен самурай жүйесі жойылғанмен XX ғасырдың алғашқы ширегінде милитаристік саясат кезеңінде соғыстан алдын жапон ұлтшылдары самурайлардың батырлық бейнесін жасап, олардың жанқиярлығы мен адалдығына назар аударған. Зерттеуші С. Карибаев қазақ даласындағы батырлар институтының қалыптасу, шарықтап гүлдену және құлдырау кезеңін төмендегідей көрсеткен:

- 1) Түркі қағанаттарының тұсында қалыптасу кезеңі;
- 2) гүлдену кезеңі (XVIII - XIX ғасырдың бірінші жартысы), ал XVII ғасырда қазақтың батырлар институтының күшейіп, жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі жағдайында әскери, саяси мәнін арттырды деуге келеді.
- 3) батырлар институтының жойылу кезеңі (Ресей отаршыл әкімшілігінің ықпалымен)

[13,5];

Миамото Мусусидің 1596 жылы алғашқы жекпе-жекке қатысып қоғамға араласқан кезеңнен бастап Рэйгандо үңгіріне барып 1645 жылы «Бес» еңбегін жазып біткенге дейінгі аралықта Жапонияда Кореяға (1597) екінші жорық жүргізілді. Мысалы, Мусасидің қалыптасу кезеңінде, салыстырар болсақ, Есім хан (1598) Қазақ хандығын орталықтандыру мен әскери қуатын күшейтуді қолға алған, «Есім ханның ескі жолы» құқықтық нормалар жүйесін қалыптастырған, кейінірек 1628-де Жәңгір ханның биліктегі кезеңіне сәйкеседі. Токугава Иэясу қарсыластарын жеңіп, билікке ие болып, әсіресе самурайлар ортасында үлкен бетбұрысқа жол ашқан Сэкигахара шайқасы (1600) болып жатқан, Эдо дәуірінің басталған (1603), даймёлар мен самурайлар қызметін реттейтін заңдар (1615) енгізіліп, феодалдық тәртіптің қатаңдатылған кезеңдеріне сәйкес келеді. Бұл кезеңдерде саяси құрылым түбегейлі өзгерген уақыт. 1637 жылы Мусаси де Симабара көтерілісіне қатысқан. Саяси жағдай тұрақталған кезеңдерде Мусаси мен жалпы самурайлар әскери тәжірибесін мақалада айшықтап көрсеткен «Жол», даналық және стратегиялық бір жүйеге айналдырса, қазақ даласында жоңғар, ойрат қауіпі мәселесі мен Орбұлақ шайқасы өрбіп тұрған кезең болғандықтан батырлар институты сырттан келген үлкен әскери қауіпке төтеп беріп тұрған кезең еді.

Мақалада мәдени тарихи аспектіде қарастырылғандықтан дәл осы жерде жапондардың дініне де орын берілді. Самурайларда сенім жағынан шинтоизм, буддизм әсіресе Зен буддизмі түсінігі қалыптасқан. Алайда Микисо Хане дін жағынан шамамен VI ғасырда жапондар буддизмді қабылдаудан алдын мәйітті жерге көметінін жазған. Яғни император мен басқарушылар үйінді тәрізді үлкен мазарларға түркі халықтары сияқты мәйіттің мәйіттің үстіндегі сауыты, қылышы, бронзы айна, мен күнделікті қолданатын заттарымен бірге көметін болған [14,191].

Олар тым ертеде шинтоизм, анимизмге сенген халық екендігін ескерсек, әлбетте түркі халықтарының өлі көму рәсімі арасында ерекшеліктер болатынын ескерген жөн. Жапондарда саз балшықтан жасалған баниваларды (baniwa) осы үйіндінің айналасына қоятын болған. Ескі сенім, діннің де белгілі дәрежеде әсері болуын да есте ұстаған жөн. Мусаси асыл аристократтар Нара буддизмін, Тендай және Шингон буддизмінде көп болса, қалалықтар (саудагер, қолөнерші мен ұсталар) Ничирэн буддизмін, ауыл тұрғындары мен шаруалар Джодо буддизмінде көп болса ал самурайлар көбінесе Зен буддизмінде болатынын көрсеткен. Дегенмен жоғарыда көрсетілген буддизмін басқа тармақтарын қабылдаған самурайлар да болатын. Яғни, қатып қалған қағида жоқ бұл жерде. Әйтсе де самурайлардың мәдениетінің қалыптасуына осы Зен буддизмінің әсері мол.

Миамото Мусаши отыз жасына дейін алпыстан астам жекпе-жекке түскенмен кейіннен дуэлді толығымен тастап, тыныш өмірге өтеді. Сумие (Sumi-e) немесе Суибокуга (Suibokuga) сия бояу өнерімен айналысып «қылыш пен бояу щеткасы» (Bunbu Ryodō) дәстүрін бір біріне қаббатасып жатқан қос жол деп қолдаған.

Дін тұрғысынан ислам дініне қайшы келетін бірақ ортағасырдағы жапон самурайларының арасында қолданылған «харакири» деп аталатын ішек қарнын жарып өзіне суицид жасау дәстүрі болған. «Харакириді» кейде «сеппуку¹» немесе «каппуку» деп те атаған. Сөзбе-сөз аударғанда «хара – живот, киру – резать» дегеннен келеді. Яғни, самурай өзінің ең сезімтал жерін жара алғандықтан суық қанды, жігерлі батыл. Мұның арғы жағында алған міндетіне адалдық жатыр. Неліктен іш қуысы? Ол - жанның орналасқан жері. Жапондар «хара о ваттэ ханасимасё» деген сөз бар. Яғни жан дүниемізді ашып, жан тәнімізбен сөйлесейік мағынасында қолданады [15, 40]. Ол ерікті түрде (адалдық) немесе үкім шығару арқылы жаза

¹ Самурайдың кешірім сұрауы, абыройын сақтауы, жасалған қателік үшін кешірім сұрауы, досын құтқаруы мен өзінің шынайылығын дәлелдеу мақсатында заңды және белгіленген рәсімге сәйкес орындалатын дәстүр.

берілген (самурайдың намысына тию) жағдайда жүзеге асатын. Сол сияқты самурай отбасынан шыққан әйелдер де өз тамағын кесіп тастай алатын. Мысалы: Миямото Мусашидің алғашқы асырап алған ұлы Химежи Шинденнің басшысы Хонда қайтыс болғанда Микиносуке де «сеппуку» жасап қайтыс болады. Оларда бұл қалыптасқан дәстүр. Намыспен өзін-өзі өлтіру (seppuku) болса, өлген билеушісінің артынан оған деген адалдығын көрсету мақсатында өзін өлтіру «жунши» (junshi) сияқты дәстүрдің орындалуын да әр мектеп үйрететін. Жалпы самурайлар өлімнен қорықпайды. Мысалы: Мусаши өмірінің соңғы минуттарында орнынан тұрып, белдігін қысып, «вакизаши» қылышын беліне құшанып, бір тізесін бүгіп, екінші тізесін жерге қойып, тізерлеп тұрып сол қолына қылышын, ал оң қолына аса таяғын ұстап содан кейін өлімге қауышты. Ол үшін өлім өмірдің соңы емес еді.

Ал қазақ халқында дәстүр емес, ішек-қарнын ақтару әдісі бар: найзаның ұшымен дұшпанның кіндігінің ұшынан шаншып, бұрап - бұрап жіберіп тартып қалғанда оның ішек – қарны ақтарылып қалатын болған. Әрбір батырға үшін шайқас үстінде ақ өліммен өлу арман болған. Ол исламда да бар. Дәл сол сияқты самурайлар да жаудың алдында өлімді Отаны үшін жаны пидә болған әскер түркі халықтарының түсінігінде мәңгілік тірі. Исламда елін қорғау үшін бірнеше жағдайда шейіт саналады. Құран Кәрімде шейіттер туралы бірнеше аяттар берілген. Солардың бірі Бақара сүресінің 154-аятында «Алла жолында өлтірілгендерді (шейіттерді) өлі демендер, олар тірі, бірақ сендер сезіп біле алмайсыңдар» десе, пайғамбарымыздың (с.а.у.) «Шейіттер жуылмайды. Өйткені әрбір жарасы мен әрбір қаны қыямет күні айналаға миск секілді жайылады» дейді.

Самурайларда да «кек алу», «қанға қан жанға жан» ұғымдары бар. Самурайға да батырға да тән әрекет. Самурай өз қожайыны үшін дұшпаннан кек алып адалдығын дәлелдейді. Олар үшін қожайынының баласының өліміне өз баласын қию, өз баласын дұшпанға беру де адалдықтың белгісі. Мұнымен қатар феодалдық кезеңдегі самурайлардың моральдық көдексіне әділеттілік сезімін моральдық тұрғыдан қанағаттандырудың бір түрі «катакиучи» (кровная месть) үлкен мән берген.

Бұл аттың үстіндегі жекпе - жекте көбірек қолданылған. Мұнан басқа найзамен жансылатын әдіс тәсілдер: найзамен жаншу, найзаны кеудеден, сауытының ең осал жері қолтықтығының астынан жаншу; Мысалы: Бабалар сөзінің (топонимдік аңыздар) еңбегіндегі «Ботақара» әңгімесінде дәстүр бойынша «айқас» әуелі жекпе-жекпен басталатын айта келе екі батыр бес қаруы майысып, аттары әбден жүруге жарамай қалғанша айқасатыны туралы мәлімет берілген [16,95].

Қазақта көбінесе кие, тотемге, аруаққа сиынған. Батырдың жанында қызыл жолбарыс, арыстан, түйе сияқты қорғаушы жануары қатар жүргені фольклорда көптеп кездеседі. Оған мысал: батырларда «ақ киімді кісі», «ақ киімді, ақ сақалды», жолбарыс терминдері көп кездеседі. «Барлауға шыққанда» әңгімесінде Төле би қартайған шағында қалмақтың әрі ханы әрі батыры «Төле би қызын берсе қолынан бермесе жолынан аламын» деп ауыл маңайынан ақ шатыр тігіп кетпей жатып алады. Сонда Төле би, Ескелді батыр мен Балпық ақылдасып, соғыспай бір тірлікті ақылмен бітіруге бел буады. Не керек түнде Ескелді батыр мен Балпық екеуі қалмақтың ақ шатырына баратын болып келіседі. Таңертең әлбетте белгі болар деп жолға шығады. Түнде Балпық сыртта екеуінің аттарын ұстап сыртта қалады. Ескелді батыр ақ көйлек, ақ дамбалмен қарта ойнап отырған қалмақтардың шатырына кіріп барады. Ескелді батыр уақыт құртпай тікелей Ақшырдың жанына барып, қолындағы қамшысының сабымен төрде отырған Ақшырдың тамағынан бір жүргізіп өтеді де сыртқы қайта шығып кетеді. Сол түні Ақшырдың аузы мұрнынан қан кете берген соң дереу шатырды жықтырып қайта көшеді. Жол үзеңгілестері не болғанын сұрағанды: Түнде ақ киіммен келген кісінің екі жолбарысы бар екен. Бір жолбарыс менің аузымнан қан шығарды. Екінші жолбарыс сендердің көздеріңді байлап тастады. Енді жолымыз болмайды» деп қайтып кеткен екен.

Мұнан басқа бір халықтың материалдық мәдениетінің маңызды бөлігі болып саналатын киім-кешек адамның әлеуметтік мәртебесін, кәсібін, жасын, жынысын, этникасын танытатын

өзіндік белгі қызметін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда киім-кешекті адамның жеке куәлігі іспетті қарастыруға болады. Киім мен дене бір-бірінен ажырамайтын тұтас мәдени әлеуметтік құбылыс. Киім адамның денесін ғана жабумен қатар мәдени код қызметін атқарады.

Самурайлардың киімдері олардың лауазым немесе әскери шен дәрежесі, әлеуметтік мәртебесін ерекшелейтін болған. Бұл зерттеуде самурайлардың киімінің негізгі, жалпы атауларын ғана атап өттік. Әсіресе зерттеуде қарастырылған XVII ғасырдағы самурайлардың киім үлгілерін әлеуметтік иерархиялық дәрежесіне сай жіктеу арнайы зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, самурайлардың киімдері аталса, соның қатарында: *амигаса* (сабаннан жасалған қалпақ), *варадзи* (сабаннан тоқылған сандал), *дзимбаори* (аксүйек самурайдың жеңсіз кеудешесі), *косодэ*, *мино* (жамылғы), *котэ* (білекқап, қолға және білекке арналған сауытты қорғағыш), *мандзюва* (қызқа жилет), *оби* (белдік), *сунэатэ* (сирақ қорғағыш), *ситаги* (сырт киім), *суо* (ұзын халат), *таби* (дәстүрлі жапон шұлығы), *хакама* (ыстан), *хаори* (қолғап), *хайдатэ* (сан қорғағыш), *ханпуру* (арнайы маска), *хоатэ* (жартылай маска), *юкагэ* (ортаңғы және шылдыр шүмегі қара матамен тігілген садақ тартуға арналған қолғап) бар. Бұл жердегі кейбір терминдер маңызды. Мысалы: жапон шұлығы «табиді» аксүйектер де әр түрлі әлеуметтік топтар да киген. Алайда оның материалы мен түрі әлеуметтік жағдайына байланысты ерекшеленуі мүмкін. Ал «варадзи» атты сабаннан тоқылған сандалды даймё киетін. Оның киімі қымбат әрі сапалы жібектен немесе парша матадан тігілетін. Негізінде даймёларға қызмет етуде, шогундықта рәсімде өзінің бір протоколы болатыны белгілі. Күзетте, қызметте, кездесулерде қандай киімді қалай киетінінен бастап беліне тағатын белбеуінің түйіні қалай түйінделетіні, «камон» киімнің қай жеріне тағылатыны, қалай тұруы, қай жерге отыруы, рәсім біткен соң қалай орнынан тұруы, ішкіні қанша дозада қалай ішуіне тіпті қай тілде сөйлесуіне дейін көптеген нюанстарды білуі шарт.

Әлеуметтік мәртебені киіммен қоса шаш қою үлгісі мен қару-жарағынан да тануға болатын. «Чонмагэ» шаш қою үлгісін бастың төбе бөлігін қырып немесе қысқартып, қалған ұзын шаштарын арқа қарай жинап, түйін етіп байлайтын. Ол да кезеңіне, әлеуметтік мәртебесіне, әскери қызметіне қарай өзгеріп отыратын. «Кабуто» атты мүйіз тәрізді әшекейлері бар дулыға жауынгердің тек қана сыртқы келбеті мен бет-бейнесін айқындап қоймай, оның әулеттік ерекшелігін, әскери ерекшелігі мен мәртебесін көрсететін. Бұлардың бәрі этнофеномен ретінде батырдың маңызды атрибуттары болып табылады.

Түркілерде болса мүйізді дулығаны жауынгердің рухын көтеріп, дұшпанның алдында айбарлы, сұсты көріну үшін киген. Мүйізді дулыға, мүйізді бас киімдер жауынгердің ранғын, статусын да білдірген. Ол туралы Г. Арыстанованың Көктүрік кезеңі мәдениетінің нумизматика деректерінде кеңінен жазылған [17, 95].

Киім-кешекті толықтыратын бұйымның бірі самурайдың қылышы. Жауынгер самурайдың мәртебелік белгісіне «дайсё» дейді. «Гунсэн», «гумбай-утива», «тэссен» сияқты желпуіштер әрі аксессуар әрі ретін келгенде қару ретінде қолданылған. Қылыш та самурайдың сәні болған. Мақалада тек ең көп аталатын әр түрлі қару-жарақ атауларының бірнешеуі берілді. «Яри» (1,5-6,5 м найза), «су-яри» (найза), «кусари» (шынжыр), «масакари» (балта), «оно» (секира), «шурикен».

Көріп тұрғандай бұл жерде әр түрлі қару-жарақты кездестіреміз. Өйткені бұл жерде әр түрлі мектептердің қару-жарақтары бірге берілген. Әр түрлі кезеңдегі мектептермен эколдардың² қару-жарағы мен оларға байланысты дәстүрлерді кәсіби түрде зерттеу де академиялық бостық болып табылады. Алдағы уақытта бұл саланың мамандарының кәдесі.

² *Ескерту.* Эколь (экол) – француз тілінен енген (école) сөз, қысқаша айтқанда мектеп, ағым, өріс немесе әдіс-тәсіл деген мағынаны білдіреді. Негізгі мағынасы мен ерекшеліктері, ой-пікір немесе өнер ағымы: Ғылымда, өнерде, философияда немесе әдебиетте белгілі бір тұлға бастап, кейін басқалар жалғастырған, өзіндік ерекшеліктері бар әдістер мен түсініктердің жиынтығы. Эколь – мектеп қалыптастыру: қандай да бір салада көшбасшы болу, өзінен кейінгілерге үлгі көрсету және тұрақты дәстүр қалыптастыратындай деңгейге жету.

Бұл да 30-100 см «житте» қаруы самурайларға қылыш құшануға рұқсат берілмеген кезеңдерде киім ішінен білінбегендіктен самурайдың бас қаруы халіне келген. «Қусаригама» шынжырлы ораққа ұқсас қарсыласының көңілін аулау, жаралау мақсатында қолданылатын кішкентай құрал. Самурай әйелі де жолдасы жоқ кезде өзін қорғауға мәжбүр. «Кайкен» (қанжар), «нагината» самурай әйелінің қолданған қаруларының кейбірі ғана.

«Бабалар жыры» еңбегінің 80, 87. томдарында кездесетін қазақ батырларының киген киім-кешек атаулары төмендегідей алты топта сыныпталып көрсетілді: *басқа киілетін*: дулыға; *белге байланатын*: жалпақ қайыстан істелінген кіселі қара белбеу, қара белбеу, кіселі қайыс белбеу, қайыс; *денеге киілетін*: көйлек-дамбал, арестан киім, ақ көйлек [18. 70]; *үстіне киілетін*: сауыт, берен (Болаттан жасалған батырдың сауыты), қаптал шапан, сары шапан, маяжон шапан (желебегей жамылатын шапан), тері киім, жарғақ киім; *қолға ұсталатын*: шашақты найза, күрзі, сапы (кішкене өткір қылыш, семсер), шолақ сапты найза, қоңыраулы найза, көк найза, садақ, қылыш, айбалта, қалқан, ақ найза, алмас қылыш, қарағай сапты найза, қамшы, қылыш; *аяққа киілетін киім*: шарық етік. Жоғарыда денеге киілетін киім тобына кіретін «арестан киімі» жер аударылған тұтқынға киіледі.

Нәтижелер мен талқылау

Мусасидің еңбегі негізінде самурай мен қазақтың функционалдық және тарихи-мәдени ұқсастығы мен айырмашылығы қағидасын былай тұжырымдауға болады: Әлеуметтік мәртебе жағынан самурай Жапонияның феодалдық әскери сословиелік жүйенің мүшесі болса, қазақ батыры жеке ерлікпен, асқақ абырой және әскери беделмен байланысты. Әскери қызметте самурай бір жауынгер, әскери қызметші, қожайынына қызмет етуші. Ал қазақ батыры жауынгер, ер қорғаушы кейде ру басы, саяси тұлға. Қазақ батыры реті келгенде кейбірі ханның кеңесіне қатысып елшілік және саяси маңызды міндеттерді атқарған. Негізгі қызметі әскери қызметте екеуінің ұқсастығы әскери өнерді меңгеруінде, қоғамда әскери саяси өмірге араласуында, ерлік пен ар-намысты жоғары бағалауында жатыр. Жапонияда самурайлықтың уақыт өте мұрагерлік әскери топқа айналған. Самурайдың әлеуметтік міндеті ант ішіп императорына, көбінесе даймёға немесе сёгунатқа қызмет етуінде, ал қазақ батыры жүз, ру бойынша халыққа адалдықпен қызмет етеді.

Самурайдың әлеуметтік міндеті ант ішіп императорына, көбінесе даймёға немесе сёгунатқа қызмет етуінде, ал қазақ батыры жүз, ру бойынша елге адалдықпен қызмет етеді. Кейбір самурайлар атақты басқарушылардың қол астында қызметінде болған. Олар өз қолбасшысы немесе иесіне, әміршісіне шексіз байланған. Мусаси өз еңбегінде Мияке Гунбей Химежи (Himeji) билеушісінің әмірінде болғанын, Самурай Накагава Шиманосуке Исели Накагава кланынан шыққан самурай Мизуно Катсунаридің қызметінде болғанын жазған. Десе де бәзі бір самурайлар қызметте жүріп жанжалдасып шығып кетіп, уақыт өте басқа бір басшыға байланатын кездері болатынын да көрілуде. Мысалы: Yagyū Hyōgonosuke Yagyū Shinkage – гүи Owari тармағының құрушысы және қылыш ұстасы.

Kumamoto билеушісі Katō Kiyomasаның қызметінде жүріп жанжалдасып сол себеппен ол жерден кетіп біраз уақыт ронин болады. Бұл «самурай саяхатына» (Musha Shugyō) шығу дегенді білдіреді. Кейіннен ол Токугава әулетінің Овари тармағына қызметке кіріп отыз жыл бойы қылыш, найза мен ұзын қылыш әдістерін үйреткен. Жекпе-жекке түскен самурайлардың ішінде соғысу, жекпе-жекке суырылып шығуды тастап кетіп, діни қызметші болып кеткен самурайлар да болған. Мысалы: Окузоин Доеи (Okuzōin Dōei) Хозоин рюи сожутсу (Hōzōin-gyū sōjutsu) найза еколының құрушысы болған. Нарадағы Кофуку – джу (Kōfuku- ji) ғибадатханасының діни қызметкері болған.

Батырлар рубасы билермен төре өкілдерінен ханды ақ киізге көтерген. Сондықтан олардың ықпалы өте күшті болған. Қоғамды (халықты) қорғау тұрғысынан самурай өзінің даймёсына, феодалдық тәртіпке, иелігіне қызмет етеді. Қазақ батыры елді, жерді жаудан қорғауға ерекше мән береді. Олардың әлеуметтік қызметінде ортақ белгілерді байқауға

болады. Екеуі де қоғам қорғаушылары, ұжымдық қауіпсіздіктің нышаны ретінде қызметін атқарған. Екі дәстүрде де болашақ жауынгерді тәрбиелеу ерте жастан басталып, тұрақты этикалық нормаларды қалыптастыруға негізделген.

Самурайларда өзінен бір жоғарыдағы жоғарыдағы рангтармен қалай сөйлесу керектігін үйренуі шарт. Мұнан басқа жапондарда «*kūki wo yomu*» деген сөз бар. Яғни, самурай қандай ортада болса да қоғамдағы тәрбиеге сәйкес орынды қатынаста болып қалыптан шықпауы қажет. Жоғарғы аристократтық ортада қонақта болса иерархиялық тәртіпке және рангтарына сәйкес кезегі келгенде ұқыптылықпен тамаққа бастап, байыппен сөйлеуді үйренуі шарт. Қазақ халқында болғандай оларда да «төр» ұғымы бар. «*kamiza*» бар тарап, төр жақ. Екі мәдениетте де мақам мен рангына қарай төрден төменге қарай жайғасады. Мысалы: мыңбасы, жүзбасы, онбасы, түменбасы.

Жапон мәдениетінде бұл үдеріс «Бусидо кодексі»³ аясында жүзеге асатын болса, қазақ қоғамында батырлық қасиет, ерлік мінез, адалдық ұстаным іспетті құндылықтар жүйесі арқылы қалыптасқан. Самурайлық ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын феодалдық жүйенің болды, онда жауынгер табына мүшелік ету ру ішінде бекітіліп, әскери қызмет иерархиясы арқылы берілген. Жалпы ортағасырлық Жапониядағы самурайлар вассалдық жүйе мен *бусидо* деп аталатын ар-намыс кодексі айналасында қалыптасқан әскери тап болған.

Миямото Мусаси айтқандай жазғандай, самурайдың жекпе-жек тәжірибесі тек қана оның өнерін ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі ұстау, стратегия және әдеп-даналығын толық қамтыған. Екеуінің ұқсастығы: ұрпақтарын балалық шағынан бастап самурай бусидо рухында, батыр болса батырлық, ер жүректілік рухында тәрбиелеген. Екеуінің де ұрпақтары елін қорғаған. Самурай ұлы феодалдық кланда қалса, батырдың ұлы асыл тұқымды жалғастырып, ел төрінен орын алған. Ал қазақ дәстүрінде батырлық мәртебесі жауынгерлік пен әскери жетістіктерге байланысты болған. Самурай мен батыр арасындағы басты айырмашылық тиісті қоғамдардың әлеуметтік саяси ұйымның ерекшеліктерімен анықталған. Алайда әлеуметтік қалыптасу негізі жағынан самурай мәртебесі феодалдық әскери сословиелік жүйемен бекітіледі, қазақ батырлығы жасаған ерлігі, беделі мен халықтың мойындауы арқылы қалыптасқандығымен ерекше. Мусасидің еңбегінде самурай стратег, өзін - өзі жетілдіруші жауынгер, жекпе-жек шебері ретінде көрініс тапса, «жеке батыр, «қол бастаған батыр», кара берен батыр» типтері арқылы қазақ батыры функционалдық қырларымен айқындалады.

Самурайлар мен қазақ батырларының мәдени-тарихи жағынан жіктеу типологиясынан жоғарыда көрсетілген негізгі өлшемдер арқылы жинақтасақ, екі мәдениетте де жауынгердің тұлғасы, әскери шеберлігі, ан-намыс, адалдық пен қоғамды қорғау құндылықтарымен сипатталған. Осы ортақ архетиптік белгілер мен тарихи мәдени ерекшеліктер екі қоғамның жауынгерлерінің бейнесін көрсетеді.

Батырлардың дүниетанымы бүгінгі әскердің әлеуметтік, этикалық әдеп нормаларына, әскери дәстүрлердің мемлекеттік идеологияға айналуы қажет. Бұл салыстырмалы зерттеу Қазақстанның жаңа экономикалық өзгерістер жағдайында және күллі түркі халықтарының өзара ықпалдастығы күшейіп тұрған уақытта мәдени мұраны терең зерттеп зерделеуге, қоғамдағы рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға және тарихи- мәдени диалогды дамытуға үлкен үлес қосты деп ойлаймыз.

Нәтижеде Миамото Мусасидің «Бес сақина кітабы» желісінде мақаланы зерттеу

³ Ескерту. «Бу-си-до» терминін Инадзо Нитобэ сөзбе-сөз аударғанда «воинский - рыцарь-образ поведения деген мағынаны беретінін айта келе өз зерттеулерінде бусидоны қоғамдағы самурайлардың мінез-құлқын анықтайтын моральдық қағидалар жүйесі ретінде қарастыртырған. бусидо кодексі туралы еңбегінде рыцарлықтың (самурай) шығуы, мінез-құлқы мен оқулары (учение), олардың қоғамға әсері мен тұрақтылығы (продолжительность) төрт мәселені ашуға тырысқан. Қараңыз: Инадзо Нитобэ, Бусидо: Дух Японии, пер. К. Семёнов, Киев: София, 1997, 16 с. Қазақта антқа адал болу, уәдені орындау, аманатты орынау, әділдік пен мәрттіктен, үлкенді сылап, кішіні қорғаудан, ел мен жерді қорғау, досқа адалдық пен дұшпанға қатал болудан тұратын батырлық этикет болған.

барысында самурайдың тарихи-мәдени бейнесі мен батырлық дәстүрінің ұқсастық паралелі қазақ батырларынан қарастырылып, екі мәдениеттегі ар-намыс, елге қызмет ету, елді сүю, рухани құндылықтардың сәйкестігі мен ерекшеліктері айқындалды. Самурайдың бала-шағалары да батырдың ұрпақтары сияқты «Не ексең соны орасың», «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілесің» дегендей өзінің ата-бабаларының самурай болғанын мақтаныш тұтып, олардан рух, күш алып бастапқыда ағаш қылыштармен нағыз самурайдың тактикаларын жасап, шыныққанын көреміз. Бұл жерде самурай мен батырды мысалға бере отырып бұл жағдайдың жалпы адамзаттың көптеген аймақтары мен мәдениеттері үшін белгілі бір ұқсастықтары мен паралелдері бар деген болжамның болжамның шындыққа жанасқанын көреміз. Біздің концепциямыз: Қазақстанда жапон зерттеулерін екі мемлекеттің тарихы мен мәдениетін ашуға қызмет ету, жаңа ғылыми ізденіс жасау, жаңа тарихи деректерді айналымға келтірі, архив құжаттарын тарихи деректемелер топтамасына айналдыру. Бұл салыстырмалы зерттеу Қазақстанның жаңа экономикалық өзгерістер жағдайында және күллі түркі халықтарының өзара ықпалдастығы күшейіп тұрған уақытта мәдени мұраны терең зерттеп зерделеуге, қоғамдағы рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға және тарихи-мәдени диалог қызметін атқарады. Бұл тақырыпты дамыту барысында қазақ ортасындағы жапонтану ілімінің қалыптастырып, жапон тарихы мен мәдениетіне қатысты білімді өрбітуге болады. Былтыр 18-20 желтоқсан аралығында мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Жапонияға алғашқы ресми сапары аясында император Нарухитомен кездесуде болды. Президент қонақжайлық танытқаны үшін Жапония Императорына ризашылығын білдірді. Мемлекет басшысы Қазақстан халқы күншығыстағы Жапон елінің тәртібі мен табандылығын әуелден үлгі тұтатынын атап өткені белгілі. Қазақстан мен Жапония арасындағы өзара құрмет пен түрлі саладағы табысты ықпалдастыққа негізделген байырғы достық қатынастар біріктіретуге бастама жасады. Самурай мен қазақ батырының мәдени - тарихи типологиясынан жоғарыда көрсетілген негізгі өлшемдер арқылы жинақтасак, екі мәдениетте де жауынгердің тұлғасы, әскери шеберлігі, ан-намыс, адалдық пен қоғамды қорғау құндылықтарымен сипатталған. Осы ортақ архетиптік белгілер мен тарихи мәдени ерекшеліктер екі қоғамның жауынгерлерінің бейнесін көрсетеді. Батырлардың дүниетанымы бүгінгі әскердің әлеуметтік, этикалық нормаларына, әскери дәстүрлердің мемлекеттік идеологияға айналуы қажет.

Қорытынды

Әлемнің көптеген елдерінде қалыптасқан әскери дәстүрі, соғыс қағидаттары бар. Әскери күзет қызметі, соғыс жасақтары мен армия мемлекетті сырттан төнген қауіптен қорғауға құрылады. Әскери тарихтың да әрбір мемлекет пен халықтың өзіндік сипатта дамығаны белгілі. Алайда жапон қоғамында қалыптасқан самурайлар өкілдері өзіндік әскери қызмет дәстүрін дамытқан. Мемлекет үшін қауіп-қатер сырттан ғана төнбейді, ішкі алауыздық, билік үшін талас, тақ үшін тартыс, ішкі төңкеріс қауіптерінен сақтау үшін де әскери қызмет ұйымдастыру қажет болған. Жапон самурайлары мен қазақ батыры институтын салыстыру тарихи жағынан жапон қоғамы мен қазақ елі мәдени-тұрмыстық, шаруашылық-кәсіптік, экономикалық және саяси жағынан бір біріне ұқсамайтын саяси-әлеуметтік құрылым болғанын көрсетеді. Өйткені, жапон қоғамы ежелден бері негізінен отырықшы қоғам болғаны, көбінесе күріш өсіру, теңіздегі балық аушылығына негізделген шаруашылық құрғаны тарихтан белгілі. Себебі Жапон елі жан-жағынан теңіз бен мұхит суы қоршап тұрған үлкен аралда орналасқан мемлекет. Ал қазақ қоғамы болса ежелден бері кең дала алқаптары аясында еркін тұрмыс, көшпелі салт, әскери демократия аясында дамыған, жылқы өсірумен айналысқан мәдени кеңістікті құраған. Дегенмен, зерттеу материалдары әскер өнердің дамуында әр түрлі елдерде өзіндік ерекшеліктері болғанымен, сонымен қатар, өте ұқсас жерлер болғанын да көрсетеді. Миамото Мусасидің 17-ші ғасырда жазылған құнды тарихи дереккөзіне айналған «Бес сақина» мемуарлық қолжазбасы көптеген тілдерге аударылған. Енді бұл кітапты қазақ тіліне тиянақты аударып, жас буын азаматтардың рухын ояту, ар-намысын қайрау, адалдық,

соғыс стратегиясын білу, лидердік идеология тәрбиелеуге жаратуға болады. Жаңа тарихи деректер зерттеліп, аударылып, «Қазақстандағы түркі халықтарының тарихы, дәстүрі мен батырлық институты» ретінде жоғарғы оқу орындарында оқытылуға ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі:

деректер мен тарихнамалық еңбектер

1. Miyamoto M. Beş çember Kitabı, Savaş Sanatı ve Liderlik Uzerine, çeviren Erdal Küçükyalçın. İstanbul: Forum Tauri Press, 2017. 191.
2. Байғанин Н. Үш томдық шығармалар жинағы. Алматы. Қазығұрт баспасы, 2012. 344. 314 б.
3. Miyamoto Musaşi. Beş çember kitabı. Savaş Sanatı ve Liderlik üzerine. Çeviren Erdal Küçükyalçın, İstanbul: Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., 2021, 193.
4. Жерұйықтағы жұрттың ортақ жәдігерлері. Түркістан. 18 қаңтар 2018. URL дереккөзі: Turkystan.kz, 23.08.2026.
5. Ожегов С. Шведова Н. Толковый словарь русского языка. Москва. Азбуковник, 1992. 1744 стр. С.48
6. Аманжолов Қ. Тасболатов А. Әскери терминдердің түсіндірме сөздігі. Алматы: Білім, 2008. 160 бет. 78 б.
7. Нурғазина Т.С. Қазақ қоғамындағы батырлар институтының маңызы. XVII ғасырдың екінші жартысы - XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ және жоңғар хандықтарының қарым-қатынасы // Халықаралық ғыл-практ. конф. матер. Бас редакторы Д. Р. Орынбеков, Семей: Шәкерім Университеті, 2024.462 б. 77-83 б.
8. Қашқари М. Түрік сөздігі / Ауд. А.Егеубай. Алматы. Хант. 1998. 597б. 432 б.
9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана. Фолиант, Т. 87. Тарихи аңыздар, 2012. 37 б.
10. Меңлібаев Ғ. Қазақ халқының тарихында батырлардың алатын орны. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, Халықаралық өмір және саясат сериясы. №3 (46), 2016, 36-39.
11. Мұқтар Мағайннің көркем тілі // URL дереккөзі: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/article64122-mukhtar-maghauinninh-korkem-tili>, 22.08.2026.
12. Карибаев С., Байназарова Б. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институты. Қазақстану, 2 (18) 06/ 2023, 234 б. 5-14 бб.
13. Karl F. Friday. Samurai, warfare and the state in early medieval Japan, New York: Routledge, 2004. 234б.
14. Карибаев С. Байназарова Б. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институты// Қазақстану, 2 (18) 06/ 2023, 191 бб. 5-14.
15. Mikiso Hane. Kisa Japonya Tarihi, Çeviren Şükrü Alpagut, İstanbul: Say Yayınları, 2021, 331. 40 p.
16. Спесивовский А. Самурай – военное сословие Японии. Москва: Наука, 1981. 40с.
17. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Том 80: Топонимдік аңыздар, Астана: Фолиант, 2011. 95б.
18. Арыстанова Г. Көктүрік кезеңі мәдениетінің нумизматика деректері. Жошы Ұлысының 800 жылдығына арналады. «Қазақ мемлекеттілігінің бастауындағы Жошы ұлысы: тарихи тағылымы мен мұрасы: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Астана, 7 маусым 2024. ред. алқа.: Е.Сыдықов т.б. Астана. Л.Н.Гумилев университеті, 2024, 70 бб.
19. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: Фолиант, Т. 87, Тарихи аңыздар, 2012. 70б.

Reference liste:

sources and historiographical works

1. Miyamoto M. Besh schember Kitabı, Savasch Sanatı ve Liderlik Uzerine, cheviren Erdal Küçükyalçın (Беш шембердің Соғыс Және Көшбасшылық Өнері Туралы Китабы). Stambul. Forum Tauri Press, 2017. 191.
2. Bayğanin N. Usch tomdıq schı-ğarmalar zhinağı. Almaty. Qazıgurt baspası, 2012. 344b. 317 b.
3. Miyamoto M. Besh schember Kitabı, Savasch Sanatı ve Liderlik Uzerine, cheviren Erdal Küçükyalçın. Stambul: Forum Tauri Press, 2021. 193.
4. Zheruyıqtadı jurttıń ortaı zhadıgerlerı. Turkıstan. 18 qantar 2018 zh. URL derekkozi: Turkystan.kz, 23.08.2026 zh.

5. Ožegov S. Švedova N. Tolkovyj slovar' russkogo âzyka. Moskva. Azubukovnik, 1992. 1744 str. S.48
6. Amanzholov Q. Tasbolatov A. Askeri termderdiñ tusindirme sozdigi. Almaty: Bilim, 2008. 160 b.
7. Nurgazina T.S. Qazaq qoğamındaǵı batırlar institutınıñ mañız. XVII ǵasırdıñ ekinshi zhartısı - XVIII ǵasırdıñ ortasındaǵı qazaq zhane joñǵar handıqtarınıñ qarım-qatınası // Halıqaralıq ǵıl-prakt. konf. mater. Bas redaktory D. R. Orınbekov, Semey: Shakerim Universiteti, 2024. 462 b. 77-83 b.
8. Qashqari M. Turik sozdigi / Audi. A. Egeubay. Almaty: Han. 1998. 597 b. 432 b.
9. Babalar sozi: Zhuztomdıq. Astana: Foliot, T. 87. Tarihi añızdar, 2012. 432b.
10. Meñlibaev G. Qazaq halqının tarihında batırlardıń alatın ornı // Abay atındaǵı QazUPU-nıñ Habarschısı, Halıqaralıq omır zhane sayasat seriyası. № 3 (46), 2016 zh, 36-39.
11. Muqtar Magayınınıñ korkem tili // URL derekkozi: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/article64122-mukhtar-maghauinninh-korkem-tili>, 22.08.2026.
12. Karibaev S., Baynazarova B. Dasturli qazaq qoğamındaǵı batırlar institutı // Qazaqstan, 2 (18) 06/2023, b.b. 5-14 bb.
13. Karl F. Zhuma. Samuray, erte ortaǵasırılıq Zhaponiyadaǵı soǵıs zhane memleket, Nyu-York: Routledge, 2004. 234b.
14. Kfribaev S. Baynazarova B. Dasturli qazaq qoğamındaǵı batırlar institutı // Qazaqstan, 2 (18) 06/2023, b.b. 5-14.
15. Mikiso Xane. Kısa Zhaponiya Tarihi, Çeviren Shukru Alpagut, Stambul. Say Yayınları, 2021. 331b.
16. Spevakovskiy A. Samuray – voyennoye sosloviye Yaponii. Moskva: Nauka, 1981. S.40
17. Babalar sozi: Zhuztomdıq. 80-tom: Toponimdik añızdar, Astana: Foliant, 2011. 95b.
18. Arıstanova G. Kokturik kezeñi madenietiniñ numizmatika derekteri. Joşı Ulısınıñ 800 zhıldıǵına arnaladı. «Qazaq memleketiniñ bastauındaǵı Joşı ulısı: tarihi taǵılımı men murası: Halıqaralıq ǵılımı-teoriyalıq konferenciya materialdarı. Astana, 7 mamır 2024 zh. redakciyası: E. Sıdıqov t.b. Astana. L.N. Gumilev atındaǵı universitet, 183021.
19. Babalar sozi: Zhuztomdıq. Astana: Foliot, T. 87, Tarihi añızdar, 2012. 70b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Арыстанова Гүлханис Мекенбайқызы** - PhD докторы, Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан телефон: 7-775-407-0845 e-mail: arystanova.gulghanys@gmail.com